

The Sacred History of the Kingdom of Tagoloan

DATU POONA PINTO
B.R. RODIL, Translator

Abstract

This is an ethno-history of the Kingdom of Tagoloan of the Higaunon, as told by themselves, whose territory stretched from Bayog river in Iligan, Lanao del Norte to Tagoloan in Misamis Oriental.

The period covered is from Apo Sominam-ang or Timinukol who lived before the great flood to contemporary times.

Cabilina, Tabuna, Tamposu, Pag-nyonan ca Walo ug Apo-on

Itangad co diha ta langit a alo-ambit co doon
co Ugis Magbabaya-a-Gamhanan,
Hinungaw Ca, agpatingo-an co gumocod ho
nga giu-apo-an daw so talahudon poon ta
sabangan taman ta Abaga sa Bayug na iman
na hadi cay isagda, hadi tsaginda daw hadi
cay isamol.

*As I look up to the heaven to pray to the Al-
mighty Creator, The Blessed One, I pray to
the souls of my ancestors and the Deities
of the Bayug River, all the way from the
mouth up to the waterfalls, that I will not be
cursed nor condemned, nor punished to
death.*

Tagpuwaan co sa Gugud da ch, na iman
nagpanoyo-an co ha con amin utaw ha
gumamit ta ch, ho madaot, cona, kaayohan
ho nga Higa-unon na yan doon madapit so
tag-ipat ho Gantang; ha tampucon ni
Ananampoc daw saplidan ni Anuaplid,
pogpogon ni Anomogpog.

*As I open this History to the public, I pray
that those who will misuse it instead of us-
ing it for the good of the Higaunon, will be
punished according to the justice system of
the Higaunon: that Ananampoc will hit with
his poison bite, that Anuaplid will level off,
that Anomogpog will blow his head.*

- Datu Sandigan sa Bayog

- Datu Sandigan sa Bayog

 DATU POONA PINTO of Panoroganan, Boto Cumunag is a tribal historian and a descendant of Manpenao and Poona Pinto (Cacifutan) of Tagoloan. This ethno-historical account of the Tagoloan Higaunon was told by Datu Poona Pinto to his foster son Datu Sandigan sa Bayog and Rogelio M. Cabiladas, Tampuda Program Officer.

Sa Wala pay Dakong Lunop

Ang unang tawo nga nanimuyo sa Bayog mao si Apo Sominam-ang kun Tominukol nga nagpakabuhi pina-agi sa pagpangayam ug pagpangisda. Sa iyang pagpamalandong nagpakita kaniya ang usa ka diwata o anghel nga nagmando kaniya sa pag-adto sa abaga sa Bayog nga karon Limunsudan Falls, aron siya maluwas sa usa ka dako nga karalagman (lunop).

Misuba kun gisubay niya ang suba sa Bayog padulong sa ulohang bahin niini; sa iyang pag-abot diha sa Kaluda, lugar nga nag-usa ang mga suba sa Kapaí ug Bayog, yang gi-agni ang iyang igsoon nga si Apo Imbalagel sa pagkuyog kaniya, aron usab kini maluwas. Apan mibalibad si Apo Imbalagel kay sayang lang ang iyang pagka babag (Imbalagel) nga dili niya mapugngan ang karalagman nga mabot.

Nagpadayon pagsuba si Apo Sominam-ang kun Tominukol hangtod miabot siya haduol sa kilid sa abaga sa Bayog. Iyang nakita nga naghaguros ang dakong tubig nga molunop sa kalibutan, mao nga iyang gitampok ang iyang panyal 'lugi ho haladaw' sa kilid sa abaga ug kini na-abli kay giluwat siya sa mga Diwata samtang gilunopan ni Magbabaya ang tibuok kalibutan. Siya ang gituhan nga unang sinugdanan sa mga Dumaan kay nakigminyo siya sa usa sa mga Diwata. Ang iyang mga igsoon nga sila si Apo Migsuanob, Apo Imbalagel, Apo Makaupaw ug Apo Balingbingan hangtod karon gitamod pa sa mga Dumaan kay gisangpit pa sila panahon sa pag-ampo, ritwal sa Kaliga ug Kaamulan, Ibasasok ug Panalikot.

Sa 'bathal' (kasaysayan) usab sa mga Higaunon sa Tikalaan, Talakag, Bukidnon ang laing ngalan ni Apo Tominukol mao si Apo

Before the Great Deluge

The first person who lived in Bayog was Apo Sominam-ang or Tominukol who survived by hunting and fishing. In his meditation a diwata or angel appearance to him and instructed him to proceed to the waterfalls in Bayog (now Limunsudan Falls), in order to save himself from a big flood.

He followed the Bayog river towards its headwaters. When he reached Kaluda where the rivers of Kapaí and Bayog converged, he persuaded his brother Apo Imbalagel to join him so that the latter would also save himself. But Apo Imbalagel declined because he felt that his being Imbalagel (doorkeeper) will not mean anything if he could not stop the forthcoming catastrophe.

Apo Sominam-ang or Tominukol continued on with his trip until he reached near the side of the waterfalls in Bayog. He saw the swelling waters of the big flood that would cover the earth, which is why he stuck his dagger at that side of the falls which in turn opened because the Diwata saved him while Magbabaya inundated the whole world. He is believed to be the first ancestor of the Dumaan (old inhabitants) because he married one of the Diwata. His brothers Apo Migsuanob, Apo Imbalagel, Apo Makaupaw and Apo Balingbingan are still deeply respected by the traditional inhabitants because their names were invoked during worship, at the rituals for the Kaliga, Kaamulan, Ibasasok and Panalikot.

According to the stories of the Higaunon in Tikalaan, Talakag, Bukidnon, another name of Apo Tominukol is Apo Agbibilin who built

Agbibilin' nga naghimo ug balsa panahon sa lunop. Ug aron dili siya mahimulag sa lugar, nagkarga siya ug mga sinumpay nga uway, ang usa tumoy iyang gilukot sa dakong punoan sa dakit ug ang pikas tumoy gihikot sa iyang balsa.

Sa dihang nihulpa na ang lunop, iyang nakita nga adunay aso sa tuktok sa bukid sa Kalatungan. Iya kining gisusi ug nakita niya ang usa ka babaye nga maoy naghaling sa kalayo o 'hubo', mao nga dinhi nagsunukad ang pulong Manobo, ang unang tawo nga nakahaling ug kalayo. Ang ngalan sa maong babaye, si Inay Ginamayon, naluwas siya sa lunop kay nakasakay siya sa dakong 'kalatong' o tambol. Siya gipangasawa ni Apo Agbibilin ug sila ang siugdanan sa mga katawhan sa pulo sa Mindanao. Mao, nga ang mga tribong Manobo, Higa-unon (Tagolowanon), Tala-andig, Bukidnon, Maranao ug Maguindanao adunay mga relasyon; ang ilang mga pinulongan adunay pagka-angid-angid. Ang bukid nga oapadparan ni Inay Ginamayon uban ang iyang nasakyan nga kalatong ilang gitawag ug bukid sa Kalatungan.

Ang Tikalaan usah nadungog sa ngalan nga "Pusod sa Dagat" tungod sa gugikanan sa unang tawo, unang sibilisasyon ug pinaka-unang baryo sa probinsya sa Bukidnon. Giila nga sagradong lugar sa mga Maranao, Maguindanao, Manobo ug Higa-unon kay didto gibimo ang ilang panagsahot sa kalmaw kun 'Tampada Hu Balagon' aron malikayan ang 'baton linog ha lido' o dakong gubot nga tribo batok tribo, kaliwatan batok kaliwatan.

Sa Wala Pay Islam

Sigun sa gikasabutan o 'kokoman' sa unang mga tawo, ang sistema sa hustisya nagasimbolo sa 'gantang, itlog ug uway' ug

a raft during the deluge. To avoid drifting away, he tied rattan vines end to end, loaded these on the raft, tied one end to the trunk of a dakit (balete) tree and the other end to the raft.

When the flood subsided, he noticed smoke rising from the top of Kalatungan mountain. He went to check and found a woman who built the fire or "hubo" and it was here that the word Manobo started to be used, referring to the first person who built a fire. The name of the woman was Inay Ginamayon. She was saved from the flood because she rode on a big kalatong or bamboo drum. Apo Agbibilin married her. The people of Mindanao originated from them. This is why the various tribes like the Manobo, Higaunon (Tagolowanon), Talaandig, Bukidnon, Maranao and Maguindanao are related and their languages bear similarities. The mountain into which Inay Ginamayon drifted while on the kalatong was called Kalatungan.

Tikalaan was also known as "Pusod sa Dagat" (navel of the sea) because the first man originated here, so was the first civilization and the first barrio in the province of Bukidnon. This is recognized as a sacred place by the Maranao, the Maguindanao, the Manobo and the Higaunon because it was there that they had their peace agreement or Tampada Hu Balagon so that they could avoid big inter-tribal conflicts, or conflicts among relatives.

Pre-Islamic Period

According to the accord or kokoman of the first peoples, the justice system carries the symbols of gantang, egg and rattan and the way

ang pagsulbad sa mga panagbingkil mao ang pagsumpaanay o Tampuda sa nanagbingkil diha sa gantang, itlog nga pagabuk-on ug uway nga pagaputlon aron wad-on na ang ilang mga kayugot o panagdumot ug pagaisipon sa matag usa nga sila managsoon. Ang gantang adunay Diwata nga nagbantay, si 'Tagulambong hu Gantang', ang magsaplid si Ananaplid, ang 'balagon' o uway si Ananampok ug sa itlog nga pagabuk-on si Amomogpog.

Ug ang una nga nagahimo niini sila si Gibariil nga amahan nila ni Mamalu ug Tabunaway sa Maguindanao ug si Sandab nga amahan nila ni Sultan Kawasi sa Maguindanao ug ni Buri nga Datu, amahan ni Patimata sa Maguindanao. Sila ang una nga mga tawo niadtong panahona nga nagahimo ug sistema sa hustisya ug paghusay. Ang paghusay ingon niini:

Una, pangutan-on sa datu ang mga nasad-an ug ang makasasala kun pahusay ba sila sa ilang panagbingkil o dili ba aron malikayan nga kini dili mahimong 'baton linog ha lido' o hutdanay sa kaliwatan ug daghan ang manga-angin. Kun mo-uyon nga pahusay, kining musunod ang kostumbre o pama-agi:

Pag-angkon sa salaod: pagpadala ug 'lugbak' o pangamuyo sa nakasala ngadto sa hisad-an isip pag-angkon sa sala-od. Ang lugbak puwede mga butones o hinilibis sa puti nga panapton adtong wala pay kuwarta, sa pagkakaran, sensilyo ug hinilibis sa puti nga panapton kay naa na may kuwarta. Puti nga panapton simbolo sa kinasing-kasing nga pag-angkon sa sala.

Paghatag sa 'agaw ho balaw' o ilog sa kaisog, pahumpay sa kasuko. Kabtangan sa una, karon kuwarta na.

to settle conflict is by the taking an oath or the Tampuda using the ganta and egg that would be broken and the rattan that would be cut, indicating that they should release their grudge and hatred for each other and consider themselves as brothers. A Diwata called Tagulambong hu Gantang watches over the ganta; another Diwata called Ananaplid takes care of leveling the ganta when full; still another Diwata called Ananampok looks after the rattan, and the Diwata called Amomogpoc oversees the egg.

The first people to do this were Gibariil, the father of Mamalu and Tabunaway of the Maguindanao and Sandab the father of Sultan Kawasi of Maguindanao and Datu Buri, father of Patimata of the Maguindanao. They were the first people who designed the system of justice and conflict settlement. The settlement goes this way:

First, the datu would ask the offended and the offender whether or not they wished to have a settlement in order to avoid wiping each other's relatives out and many other people would get involved. If they wished for a settlement, the following customary process would be followed:

The acceptance of the offense. The offender sends a lugbak or token to the offended party as his way of admission of the offense. At the time when there was no money yet, lugbak may be buttons wrapped in white cloth; now this can be coins wrapped in white cloth. White cloth symbolizes the sincere, heartfelt admission of the offense.

The giving of the "agaw ho balaw" or item of appeasement. This used to be a material item, now money will do.

Paghatag sa 'bakos ho balukan' o gapos sa kamot, aron dili na makaalsa o makabayaw sa pinuti ngadto sa nakasala. Puède kabtangan o kuwarta.

The giving of "bakos ho balukan" or binding the hands so that he may not raise his pinuti (bolo) towards the offender. May be material item or money.

Paghatag sa 'padumol' o padungo sa mga pamilya sa hisad-an kun makit-an nila ang makasala. Kabtangan o kuwarta. Kining gikan sa numero dos ngadto sa ika-upat mau kini ang piyansa susama sa balaod sa goyerno aron gawason nga mangita ug mga butang o kuwarta ang nakasala para ihayad sa iyang salaod.

The giving of padumol or something to make the offended party look the other way when they see the offender. May be material item or money. The second, third and fourth procedures are akin to bail in the modern judicial system to enable the offender to look for material items or money that will be used to compensate for his offenses.

Paghatag sa 'pangangawid' o tapusan (gastan) ang nasad-an, usa ka buok kabaw ug upat ka sako nga bugas. Ang kabaw patyon pinaagi sa mga pagdanggab sa tanang kaparyentehan sa nasad-an isip ang ilang panimalos ug kasuko ngadto ipahungaw sa kabaw, ilayon luto-on ang kabaw isip kombira.

The giving of pangangawid or expenses for the offended party, like one carabao and four sacks of rice. The carabao will be killed by having all relatives of the offended party express their anger and revenge by stabbing the animal. The meat will then be cooked and eaten as in a party.

Paghatag sa 'bangon,' kabtangan o kuwarta nga bepti sa kinabuhi nga na-utang.

The giving of "bangon," material item or money, in return for life taken.

Dayon hima-on ang 'arubang' o ritwal sa panag-atubangay sa mga pamilya sa makasala ug hisad-an nga magsumpa anay sa gantang ug uway ug dili na pagabuhaton o puton ang dumot o 'rido' ug paga-isipon nga sila managso-on.

Then follows the "arubang" or the ritual of making the families of both parties face each other. Both will swear using the ganta and the uway never to repeat the deed or put an end to the rido (feud) and consider each other as brothers.

Ikaduha nga Tampuda: Gantang, itlog ug uway gihapon

Second Tampuda Using Ganta, egg and uway again

Gihimo nila ni Apo Nanau, Mampingihang, Man-amotaw, Man-bunlog ug Man-pantong aron i-establish ang sistema sa pagdumala sa tribo nga susama ang gambalay sa pagdumala sa usa ka balay.

Apo Nanau, Mampingihang, Man-amotaw, Manbunlog ang Manpanolong established the system of governance of the tribe after the pattern of governing a household.

Ang 'Lantong' o Magbalantay si Apo Nanau,

Apo Nanau is the protector, Apo

ang 'Balagwan' o bahag si Apo Mampingihing, ang 'Pinto' o pultahan si Man-amolaw, ang 'Gunsi' o yawe si Man-bunlog ug ang 'Koloba' o dingding si Man-panolag.

Panahon sa Islam: Gantang, illog, uway ug Koraan

Ikatulo ka Tampungá sa mga kaliwatan ni Apo Lembobongan nga nanimuyo sa palibot sa suba sa Bayog aron pag-ila ug pagtabod sa mga namuno-an sa matag lugar.

Pinto sa Panoroganan - Mampenac
 Pinto sa Kapai - Maopuat
 Pinto sa Pagalungan - Mantinyal
 Pinto sa Tikalaan - Man-utob
 Pinto sa Dulangan - Mambibyowan kaliwat ni Poklawan sa lumang talobo
 Pinto sa Digkilaan - Mampanga-an
 Pinto sa Iligan - Makalaglag daw Makalupo, kaliwat ni Pignayoan, anak ni Apo Sumondol ang bana ni Apo Pignayoan si Apo Makagenang.

Kasaysayan sa kaliwatan

Sa kanhi-ay nga panahon sa wala pa ang mga misyonaryo sa Islam miabot, ang una nga mga katawhan nakiglambigit na sa mga Intsik sa komersyo pinaagi sa sistemang buraylo-ay sa mga produkto ginamit ang mga dagkong sakyanan pandagat. Ang mga mga lumad anaa manimuyo daplin sa mga dagkong suba, sama sa Butuan, Tagoloan, Cagayan ug Bayog. Ang Butuan mao ang sentro sa matag ginharian nga nahingarian, gani, gituohan nga kini mao ang ginharian sa Nalundagan nga gipangulohan ni Agyo sa epikong Ulaging sa mga Manobo ug Iliganon o ginhati-an sa Bumbaran sa epikong Darangen sa mga Maranao.

Mampingihing is the doorkeeper; Man-amolaw is the door; Man-bunlog is the key, and Manpanolong is the wall.

Islamic Period: Ganta, Egg, Rattan and Qur-an

The third Tampungá of the descendants of Apo Lembobongan who lived around Bayog river, intended to pay respects to the leadership of each place.

Pinto sa Panoroganan - Mampenac
 Pinto sa Kapai - Maopuat
 Pinto sa Pagalungan - Mantinyal
 Pinto sa Tikalaan - Man-utob
 Pinto sa Dulangan - Mambibyowan descendant of Poklawan of the old talobo
 Pinto sa Digkilaan - Mampanga-an
 Pinto sa Iligan - Makalaglag daw Makalupo, descendant of Pignayoan, Son of Apo Sumondol, husband of Apo Pignayoan is Apo Makagenang.

History of their Descendants

At the time prior to the arrival of Muslim missionaries, the first inhabitants exchanged products with the Chinese through barter, using huge seacrafts. The Lumad inhabited the banks of big rivers like Butuan, Tagoloan, Cagayan and Bayog. Butuan was the center of the aforementioned kingdoms. In fact, it was believed that this was the kingdom of Nabundangan under the leadership of Agyo of the Ulaging epic of the Manobo and Higauon or the kingdom of Bumbaran in the epic of Darangen of the Maranaos.

Aduna may mga dignitaryo gikan sa Butuan nga gidula sa Tsina isip kasosyo sa mga Intsik sa Pilipinas, nga gitawag sa mga Intsik nga gingharan sa Mu'ji, adtong kapanahonan sa Tang Dynasty sa Tsina. Ang uban nga dignitaryo wala na makabalik sa Butuan gikan sa Tsina mao nga nangasuko ang mga Lumad o Dumaan sa mga langyaw nga nakigbayloay sa ilang mga produkto.

Sa dibang nabot o midunggo sa suba sa Tagoloan ang kawa o bangka ni Shariff Alawiya uban sa iyang mga gisakpan, usa ka misyonaryong Islam, kini gi-away sa mga Dumaan apan wala mabuntog si Shariff Alawiya, hinu-on, nabuslot o naguba ang iyang sakyanang pandagat. Ug gitunhan nga kanang bundo (mound) hadu-ol sa baba sa suba sa Tagoloan mao ang kabilin sa sakyanang pandagat ni Shariff Alawiya.

Si Shariff Alawiya nakigmiyo ngadto kang Bae Adsinalong nga anak nila ni Datu Bansaon ug Apo Pinaalong, mga Dumaan. Nanganak sila si Bae Adsinalong ug Shariff Alawiya kang Bae Landa nga gmiyo usab nila ngadto kang Balabagan sa Maguindanao nga anak nila ni Shariff Kabingsuan ug Putri Tomarena isip 'noni sa bangsa' o pag-ulay o pegmiyo-ay sa kaliwatan sa mga shariff sa Maguindanao ug Tagoloan. Sa dihang nagsabak si Bae Landa mihiya kaniya si Balabagan sa Maguindanao kay mipauli sa Maguindanao. Mao nga gipangasawa siya ni Datu Sogod, usa ka Dumaan nga anak ni Bae Kahangenan ug Datu Mamasaw. Si Bae Kahangenan anak ni Apo Dalinason ang unang baylan nga mipauli sa abaga sa Bayog (gultaban sa langit) sa iyang kamatayon.

Gipanganak ang gisabak ni Bae Landa nga gibigaran ug Apo Lembobongan nga namayo usab kang Bae Papayongan anak ni Shariff Aleyoden sa Sulug isip usab 'noni sa bangsa' sa Tagoloan ug Sulu. Ang mga

There were dignitaries from Butuan who were brought to China as their partners from the Philippines which the Chinese in turn called Ma-i in the time of the T'ang Dynasty of China. Some of the dignitaries failed to return to Butuan which made the Lumad or Dumaan angry with foreign traders who came to Butuan for barter.

When the boat of Shariff Alawiya, a Muslim missionary, docked at the Tagoloan river, the Dumaan fought him but failed to defeat him, even if his boat sustained heavy damage. It is believed that the mound at the mouth of Tagoloan river are the remains of the boat of Shariff Alawiya.

Shariff Alawiya married Bae Adsinalong, daughter of Datu Bansaon and Apo Pinaalong, both Dumaan. They gave birth to Bae Landa whom they gave away in marriage to Balabagan of Maguindanao, son of Shariff Kabingsuan and Putri Tomarena as "noni sa bangsa" or the marriage of the descendants of the Shariffs of Maguindanao and Tagoloan. When Bae Landa was pregnant, Balabagan left and he went home to Maguindanao. She then married Datu Sogod, another Dumaan and son of Bae Kahangenan and Datu Mamasaw. Bae Kahangenan, offspring of Apo Dalinason is the first baylan who went home to the waterfalls in Bayog, door to heaven, at the time of her death.

The son of Bae Landa was named Apo Lembobongan who in turn married Bae Papayongan, daughter of Shariff Aleyoden of Sulug, again as "noni sa bangsa" of Tagoloan and Sulu. The children of Bae

anak ni Bae Papayongan ug Apo Lembobongan sila si:

Apo Kamayongan,¹ Apo Eya-aya,⁴ Apo Namalan o Apo Tawagon,² Apo Mangawan,⁷ Apo Mambatangan,¹ Apo Bantakou,⁵ Apo Hampeson,⁹ Apo Panagsahou.¹⁰

Si Apo Mangawan nanganak kaug Apo Kommon uga 'nanaugag' kun mitaban kaug Bae Adsinili¹¹ ug maoy usa sa hinungdan ngano nga gihimo ang Tampuda Ho Balagon (peace pact) sa Tikalaan, Talakag, Bukidnon aron dili mag-away ang tribong Maranao ug Tagolowanon. Nanganak si Bae Adsinili ug Apo Kommon kang Apo Sumondol nga naminyo ngadto nila ni Maedan ug Enarendan, managsoon ug mga anak ni Bandara Alim sa Maguindanao, isip hulip sa napakyas nga kaminyoon kun 'noni sa bangsa' sa kapanahonan ni Bae Landa ug Balabagan sa Maguindanao. Mga anak ni Apo Sumondol:

Apo Dialahan - gikalawatan sa taga Pagalungan - Pinto Mantinyal
 Apo Angadog - Pinto Mantinyal
 Panoroganan - Pinto Mampenao
 Apo Abano - Pinto Mampenao
 Dulangan - Pinto Mambibiyowan
 Apo Ambowan - Pinto Mambibiyowan
 Digkilaan - Pinto Mampangan
 Apo Manaynon - Baye, sa Tagoloan nanunyo
 Apo Pignayon - Baye, sa Iligan namunyo
 Apo Namanglayan - Baye, sa Cagayan namunyo

Si Bandara Alim sa Maguindanao namatay samtang niduaw sa iyang mga anak nga namunyo kang Apo Sumondol nga didto namunyo sa Panoroganan, Iligan. Ang ngalan sa suba hadu-ol sa iyang namatyan mao ang suba sa Ka-agnayan ug didto siya gilubong haduol sa sapa sa Lidop nga sakop

Papayongan and Apo Lembobongan were:

Apo Kamayongan, Apo Eya-aya, Apo Namalan o Apo Tawagon, Apo Mangawan, Apo Mambatangan, Apo Bantakan, Apo Hampeson, Apo Panagsahou.

Apo Mangawan begot apo Kommon who eloped with Bae Adsinili, one reason why the Tampuda Ho Balagon was made in Tikalaan, Talakag, Bukidnon, to prevent fighting between the Maranao and the Tagolowanon. The two begot Apo Sumondol who married to Maedan and Anarendan, sisters and children of Bandara Alim of Maguindanao, as substitute to the failed marriage or "noni sa bangsa" at the time of Bae Landa and Balabagan of Maguindanao. The children of Apo Sumondol were:

*Apo Dialahan - ancestor of the people of Pagalungan - Pinto Mantinyal
 Apo Angadog - Pinto Mantinyal
 Panoroganan - Pinto Mampenao
 Apo Abano - Pinto Mampenao
 Dulangan - Pinto Mambibiyowan
 Apo Ambowan - Pinto Mambibiyowan
 Digkilaan - Pinto Mampangan
 Apo Manaynon - female, married at Tagoloan
 Apo Pignayon - female, married at Iligan
 Apo Namanglayan - female, married at Cagayan*

Bandara Alim of Maguindanao died while visiting his children who married Apo Sumondol then living in Panoroganan, Iligan. He died near Ka-agnayan river and he was buried near Lidop creek, part of the territory of Panoroganan. As a sign of respect for him, the river near which he died

gilapon sa teritoryo sa Panoroganan. Isip pagluhod o pagtamad kaniya, gi-ilisdan ang mga ngalan sa suba ug sapa ngadto sa suba sa Karamatay diin siya namatay ug sapa sa Kiapo diin siya gilubong.

Si Apo Pignayoan nga naminyo kang Apo Makagerang sa Iligan nanganak kang Makalaglag ug ni Makalupo nga maoy gixaliwatan nila ni Kapitan Damiano ug Kapitan Poleliano sa panahon sa Kastila. Si Kapitan Damiano maoy gisumikaran sa pamilyang Actub ug Ramiro. Ug si Kapitan Poleliano maoy gisumikaran sa pamilyang Zalsos nga mananalsal sa sundang ug uban pang kagamitan sa panguma ug panimalay.

Karaang Ngalan sa mga Lugar

Kapakuhan gikan sa pulong 'pako' – karaang ngalan sa Iligan,¹² nausab kini sa dihang ang mga Kastila uban ang ilang mga giya naghimo ug mapa sa pulo sa Mindanaw. Ilang nakita nga ang mga Dumaan nga nanagut pinaagi sa pag'bisig' (susama ug sistema sa bunsod) sa daplin sa suba, nangalaya kay gisakitan sa tiyan tungod sa pagkaon sa isda nga "mangilat-kilat" kun pinyabon. Busa gingaulan nila ang lugar nga Iligan¹³ gikan sa pulong "tag-iligan man bayan," isip tubag sa pangutana nga "Na-ino kaw?"

Sumagoy hant ipasabot lugar kuhaanan sa tubig. Karaang ngalan sa Bayog, na-usab kini sa dihang namatay si Apo Mayokbayok nga gi-tambayog sa ulohang bahin sa suba. Ang 'gibayog' sistema sa pagsang-at sa patayog lawa; aron dili kan-on sa mga mananap. Ug aron usab malinumdoman sa mga kaliwatan ang lugar nga iyang gitun-asan.

was renamed Karamatay, and the creek near where he was buried was renamed Kiapo.

Apo Pignayoan who married Apo Makagerang in Iligan begot Makalaglag and Makalupo who in turn begot Kapitan Damiano and Kapitan Poleliano at the time of the Spanish period. To Kapitan Damiano is traced the families of Actub and Ramiro. To Kapitan Poleliano is traced the Zalsos family, known for their skills in manufacturing (blacksmithing) bolos and other tools for household and agricultural uses.

Old Names of Places

Kapakuhan from the word "pako" (fern), the old name of Iligan. This was changed when the Spaniards made a map of Mindanao. They noticed that the Dumaan who were fishing through the use of "bisig" (similar to the use of a round fence) near the river, became weak from stomach pains because earlier they ate fish called mangilat-kilat or pinyabon. They (the Spaniards) called the place Iligan from the phrase "Tag-iligan man bayan" when they responded to the question, "Na-ino kaw?"

Sumagoy, name of the place from where they fetched water, old name of Bayog. This was changed when Apo Mayokbayok died and was carried "gi-tambayog" to the headwaters of the river. "Gibayog" is also the manner by which the dead body is hung so that it will not be eaten by wild animals. Also so that descendants will remember where he was buried.

*Mercado de Moros*¹⁴ – haligyaanan o laboan sa Tambakan, pikas tampi sa suba sa Iligan.

Baito pulong Dumaan sa "barter." Karaang ngalan sa tabo-an sa Kiwalan. Ang kiwalan gikan sa pulong lugar kilawanan, tungod kay katunggan ang kabaybayonan niini, dapit sa amihananang bahin nga karon gitarokan sa mga planta sa PILMICO, ICC ug MPCC, busa, maayo ang panagaton o isdaanon hangtod karon. Ang Kiwalan usab usa ka look, minus ang pagkabaloron.

Tag-ibo gikan sa dakong kahoy nga Ibo. Didto maghimo ug 'panalikot' ritual ang mga Dumaan isip panalamat sa mga Diwata sa maayong abot o ani. Ang Tag-ibo ang unang taboan o barter trade center sa wala pa bahina sa Kiwalan. Kini usab ang sentro sa sultanato ni Sultan Kalubi¹⁵ ug ang buntod nga nag-umbaw sa iyang ginharian gitawag ug Buntod sa Kalubihon. Sa pagkakaroon, anaa pa ang iyang mga kaliwatan mga pamilya nga Ganat, Labian, Datu-iman, Balala ug uban pa.

Salabao – gikan sa saghot nga susama sa tighan. Ang iyang punoan sa tunga piyasot, nga kun tumban mopiti o mohani.

Tambo - buot ipasabot patag.

Palao - buot ipasabot buntod.

Tominobo - buntod nga nitumaw human sa linog.

Lumagwas - Karaang ginharian sa mga Manobo nga gigikanan ni Apo Mayokbayok. Sa pagkakaroon ang Lumagwas naila sa ngalan nga Kalilangan, Bukidnon.

Kalambagohan – karaang ngalan sa siyudad sa Cagayan de Oro. Gi-usab ngadto sa

Market of the Moros – marketplace at Tambakan on the other side of Iligan river.

Baito is the Dumaan term for barter. It is also the old name of the marketplace in Kiwalan. The name Kiwalan came from the island place of kilawanan because its shore is full of mangroves at the northern part where today the plants of Pilmico, ICC and MPCC are located. Kiwalan was also a cove, with less waves.

Tag-ibo comes from the big tree called Ibo. This is where the Dumaan did their panalikot ritual in thanksgiving to the Diwata for the good harvest. Tag-ibo is the first taboan or barter trade center before this was transferred to Kiwalan. This was also the seat of the sultanate of Sultan Kalubi and the hill that overlooked his kingdom was called Buntod sa Kalubihon. Today, his descendants are still there, the families of Ganat, Labian, Datu-iman, Balala and others.

Salabao comes from the grass similar to tighan. The inner core of its stalk is hollow so that when one steps on it, it makes a sound.

Tambo means plain.

Palao means hill.

Tominobo means a hill that emerged after an earthquake.

Lumagwas is the ancient kingdom of the Manobo ancestors of Apo Mayokbayok and is now known as Kalilangan, Bukidnon.

Kalambagohan is the ancient name of Cagayan de Oro City. This was changed to

Cagayan sa mga Kastila kay maglisod sila paghlok sa pulong "kagayhaan"¹⁶ kun gika-ulawan. Tungod usab, sa mga bulawan sa suba, ilang gidugang ang pulong 'oro' nga hangtod karon gitawag na kini nga Cagayan de Oro.

Cagayan by the Spaniards because they had difficulty pronouncing the word "kagayhaan" or the place of shame. Because also of the gold at the river, they added the word "oro." Now the place is called Cagayan de Oro.

Kaniadto ang Kalambagohan lugar sa mga Dumaan nga nailog ni Sultan Manimakad nga usa ka sumosunod ni Shariff Alawiya. Ug ang mga Dumaan malinguba sa paghawi sa maong lugar gikan sa kamot sa mga Muslim, mao nga nangagui silag daghang mga kalalakinhon nga mga Dumaan aron motahang sa pagpakiggubat o paghawi sa ginhiaran.

In the past, Kalambagohan was the place of the Dumaan which was seized by Sultan Manimakad, a follower of Shariff Alawiya. The Dumaan tried hard to recover the place from the hands of the Muslim, which is why they persuaded their men to help fight the Muslims and get back the kingdom.

Ang panag-away kaniadto, walay traydoray, mao nga ang pangulo sa mga baganing dumaan nga si Bagonsalibu nagpadala sa iyang emisaryo ngadto sa Sultan nga paandamon kay silang mga Dumaan musulong ug makig-away inig takdol sa bulan. Apan napakyas ang emisaryo sa pagpasabot sa Sultan kay naatol nga wala diha ang Sultan kay nangayam, hinuon iyang nakita ang anak sa Sultan nga naligo daplin sa suba nga wala gihapon niya masultih kay dili man mao ang iyang tiyo. Mitaho ang emisaryo ngadto sa pangulo sa mga bagani sa iyang kapakyasan, mao nga nudisider si Bagonsalibu nga siya na lay mangunay sa pagpasabot sa Sultan. Sa paglingay sa adlaw, migikan si Bagonsalibu uban ang upat ka mga hinuon padulong ngadto sa panting ni Sultan Manimakad nga didto mahimutang sa Kalambagohan.

Fighting in the past was face to face, no treachery. Bagonsalibu, the leader of the dumaan Bagani, notified the Sultan through an emissary to prepare because they, the dumaan, were coming to attack them during the full moon. But the emissary failed to deliver the notice because the Sultan was out bathing. He saw the son of the sultan taking a bath at the river but he did not tell him his mission. He reported his failure to his leader that is why Bagonsalibu decided to go and see the Sultan himself. And so at past noon he went along with four aides to see Sultan Manimakad at the latter's panting (royal house) at Kalambagohan.

Sa halayo pa sila sa panting, nakita na sila sa mga guwardiya nga diha mahimutang sa mga toreng bantayanan. Ilang gipahibalo ang Sultan nga adunay ilang nakit-an nga usa ka bart-anon uban ang pipila ka mga hinuon

At a distance from the panting, the guards at the watch tower saw them coming and immediately notified the Sultan. They described the Bagonsalibu as one with a regal bearing accompanied by some men. The

nga nagpadulong sa panting. Ang Sultan nagmando dayon sa iyang mga ginsakpan sa paghimo ug piging pahinungod sa nagsingabot nga mga bisita.

Sa pag-abot nila ni Bagonsalibu sulod sa panting, giabi-abi kini sa Sultan, gipakaon ug gipa-inom sa alak gikan sa tapayan nga para lamang sa mga hari-anon. Apil sa pag-abi-abi, ang pagsayaw sa mga sa kalalakin-an ug sa mga dama ni Prinsesa Gawahanen.¹⁷ Ang kataposang misayaw si Prinsesa Gawahanen. Na-ikag si Bagonsalibu nga nagtan-aw sa prinsesang nagsayaw, ilabi na nga sa dayong undaug sa pagsayaw mitubang kini ngadto kaniya ug nagpahiyom. Diba-diba gibati ug kaibog ug gugma si Bagonsalibu ngadto kang Gawahanen, mitundog kini, mibutang sa iyang kalasag ug mitagsok ang iyang kampilan ug bangkaw sa hagdanan sa panting.

Ang buot ipasabot niini, gipangayo ni Bagonsalibu ang kamot ni Gawahanen, gikan sa iyang ginikanan nga si Sultan Manimakad. Wala motutol si Sultan Manimakad ug mitakda kini sa adlaw sa kasal, ang umalabot nga pagtakdol sa bulan. Tungod sa gugma, nalimot na si Bagonsalibu sa iyang katuyo-an nga pagpahibalo sa Sultan sa adlaw sa ita untang pagpakig-away aron mabawi ang ginghari-an sa mga Dumaan. Tungod niini, nangapakyas ug nanga-ulaw ang mga ginsakpan ni Bagonsalibu nga nagkampo dapit sa Bahulang sa pikas tampi sa suba, ubos sa gitarokan karon sa Pryce Plaza Hotel

Nagkatibula-ag ug nanglayas sila, ang uban mipaingon sa habagatan sa kabukiran sa Bukidnon. Adunay mipa-ingon sa silangan, dapit sa mga kayutaan sa Agusan ug adunay mipadulong sa kasadpan, sa mga kayutaan hadu ol sa Lanao. Ilang gitawag ang Kalambagohan nga lugar nga ilang gi-

Sultan instructed his people to prepare a feast in honor of his guests.

As soon as Bagonsalibu and his companions reached the panting, the Sultan treated them well and served them food and drinks from the jar of wine meant only for regal guests. Part of the entertainment was the dances of the men and the maids of Princess Gawahanen. The last to dance was Princess Gawahanen. Bagonsalibu immediately fell in love with her while he watch her dance, especially when she faced him as she stopped and smiled. There and then, he stood up, wore his shield and stuck his kampilan and spear on the ground at the foot of the stairs of the hut.

What the gesture means is that Bagonsalibu was asking for the hand of Gawahanen in marriage from her parents, Sultan Manimakad. The Sultan approved and set the date for the wedding in the next full moon. Overwhelmed by his love, Bagonsalibu forgot all about his intention to notify the Sultan about his plan to make war in order to recover the kingdom of the Dumaan. The result was that his followers who were camped at the present Bahulang, on the other side of the river, below the present site of Pryce Plaza Hotel, felt deeply ashamed by this failure.

They dispersed and left. Some went towards the south in the mountains of Bukidnon; others proceeded to the east near Agusan, and others still traveled towards the west in the lands near Lanao. They referred to Kalambagohan as the place of shame or gikagayhaan because of their failure to avenge

kagayhaan kun gika-ulawan kay wala natanan ang ilang pagpanimalos batok sa mga Muslim. Dinhi natawo ang pulong o tribong Higa-anon, kay sila ang mga lawo sa Higaad [kabaybayonan] nga mi'gaun' o mihala kay misupak sa pagpabunyag kun pakig-anib sa Islam sama sa gihimo sa ilang Dato.

Si Sultan Manimakad ug mga ginsakpan mapu-ali sa Maguindanao uban ni Bagonsalibu ug Gawahanen aron pagbiya ug paglikay sa mga tunglo sa Kagayhaan. Pag-antonia sa bukid (karon gitawag ug Pudong Peaks) nga ulohan sa mga suba sa Kagayhaan, Kapai ug Bayog (mga dagayday padulong sa amihanang bahin) ug Maridugao, dagayday padulong sa habagatang bahin, ulohan sa suba sa Muleta nga mipun sa Pulangi kun Rio Grande de Mindanao, nasangat ang sayal ni Gawahanen.

Tilmad-on nga dili mopadayon sa ilang panaw sa Gawahanen ug ang iyang bana nga si Bagonsalibu. Ilang gisunog ang putol nga bahin sa sayal ni Gawahanen aron pagwala sa lamalas. Ang bukid ilang gitawag ug bukid sa Katantungan gikan sa pulong nga 'tutong' o gisunogan ug ang maung bukid maoy gihimong utlanan sa mga ginhari-an sa Maguindanao ug Tagoloan.

Si Bagonsalibu ug si Gawahanen didto mihala sa mga kayutaan sa Manticao, Lugait ug Initao. Sa pag-abot sa mga Kastila ug si pagdomala sa mga Amerikano aduna silay mga kaliwatan nga nagdala sa bansagon nga Salibu.

Mga Dumaan nga gitaga-an ug mga katungdanan sa Okupasyon sa mga Amerikano

Orie Amay Soong kun 'Kalolosia'¹¹ (Ambongan sa pulong Cebuano) – Unang

themselves against the Muslims. The term Higaunon was coined here because they were those people at the "higad" or coasts who mi-"gaun" or went upwards to the mountains. They refused to be converted to Islam and join the Muslims like their leader did.

Sultan Manimakad and his followers went back home to Maguindanao along with Bagonsalibu and Gawahanen in order to evade the curse of Kagayhaan. As they reached that part of the mountains presently called Pudong Peaks at the headwaters of rivers Kagayhaan, Kapai, Bayog (which flows towards the north) and Maridugao (which flows towards the south), and Muleta which converged with the Pulangi or Rio Grande de Mindanao, the skirt of Gawahanen got caught in the bush.

This was a sign that Bagonsalibu and wife Gawahanen should not proceed with their trip. They burned that portion of the skirt to remove the ill omen. The mountain where this happened they called Mount Katantungan, from the word "tutong" or the burning of the part of the skirt. This mountain became the boundary of the kingdoms of Maguindanao and Tagoloan.

Bagonsalibu and Gawahanen went to the lands of Manticao, Lugait and Initao. When the Spaniards arrived and, later, under the governance of the Americans, they had descendants who carried the name Salibu.

The Dumaan who were given responsibilities during the Occupation of the Americans

Orie Amay Soong o Kalolosia (Ambongan in Cebuano) – was first appointed as the

gitadlo nga Deputy Governor of the Province of Lanao ubos sa pagdumala ni Governor Heffington ug sa iyang military adviser nga si Lt. John Pershing. Ang interprete tali sa mga Amerikano, sa mga Maranao ug mga Dumaan niadtong panahona mao si Don Emilio Ramos nga gitagaan ug 'graar' (honor) kun kadatu sa mga Maranao nga 'Ina Ama ko Lanao'.

Amay Paramata Comunog - Gitadlo nga 'Presidente' (Town Mayor) sa Distrito sa Mandalog dungan ni Orie Amay Soong.

Nganong natudlo (appointed) man ang duruha ka mga lumalupyo sa Rogongsa?

Tungod kay nabantog ang duruha nga mao'y mga pangulo sa pagpangayaw sa mga Dumaan batok sa Kastila, didto sa Kagayuhan, Initao ug Iligan. Sa pag-ebot sa Amerikano, musalmot usab ang duruha sa pagmamahig sa pwersa sa mga Amerikano nga magbiyahi an gikau sa luugsod sa Iligan padulong sa Dansalan, karon Siyudad sa Marawi. Busa, aron dili na sila mo-alsa batok sa kagamhanang gidumala sa mga Amerikano, gitagaan sila ug mga posisyon, aron sila ug ang ilang mga hinanib o pagsakpan dili na makabalag ug kadant sa pagagamhanan.

Deputy Governor of the Province of Lanao under the administration of Governor Heffington and his military adviser named Lt. John Pershing. Serving as interpreter at that time between the Americans and the Maranao and the Dumaon was Don Emilio Ramos who was given the "graar" or honor as "Ina-ama ko Lanao" (Mother-Father of Lanao)

Amay Paramata Comunog - Appointed Presidente or town mayor of the District of Mandalog along with Orie Amay Soong.

Why were these two inhabitants of Rogongsa appointed?

Because the two became known as the leaders of pangayaw activities of the Dumaan against the Spaniards in Kagayuhan, in Initao and in Iligan. When the Americans arrived, the two also led ambuscades against the Americans who traveled between Iligan and Dansalan (now Marawi). They were given these positions to prevent them and their followers from rising against the Americans and committing acts inimical to the government.

- 1 Please see *Mga Tula at Kasaysayan ng Tribong Bukidnon* written by Carmen C. Unaba and Victorino Saway
- 2 for Ma'i, see Gabriel S. Casal's book entitled *KAYAMANAN Ma'i* Panoramas of Philippine Primeval
- 3 Wife of Sultan Bato Lakongan whose old name is Alongan sa Palawan meaning handsome and ancestor of the people of Baloi, Lanao del Norte.
- 4 Ancestor of Dulangan, now Tumpagon, Opol, Misamis Oriental
- 5 Lost his battle and was killed at his fort (ilyan) at Tawagon Hill near Kalamalumahan, Rogongan, Iligan City against English invaders, commissioned by the Dutch to retake their former colony (Philippines).
- 6 Ancestor of the people of Bayog territories, from Pagalungan down to Iligan, was not beaten by the English invaders, who fought fiercely at his fort (ilyan) in Mt. Ligi, Kiamibong, Rogongan, Iligan City. In his death he was buried at Kisulok Cave, at Mt. Kihanog near Lomasudan Falls and his remains were desecrated by Ex-Mayor Borita of Talakag, Bukidnon.
- 7 Ancestor of the people of Puerto, Cagayan de Oro City and Alae, Manolo Fortich, Bukidnon
- 8 Ancestor of the people of Kapai, Lanao del Sur
- 9 Ancestor of of the people of Cagayan de Oro City
- 10 Ancestor of Tkalaan, Talakag, Bukidnon.
- 11 Her father was Apo Nanao who marries Bae Maponag, however, the first husband of Bae Maponag was Patimata sa Maguindanao and Bae Maponag bore a son named Datu Alega, a guardian between the tribes of Maranao and Tagoloan that they will not fight each other.
- 12 "Ilig" is the Higaunon word for loose bowel movement (LBM).
- 13 See also the book entitled *The Smile of a Woman* by Linda Burton, Xavier University Library
- 14 See the exploits of the famous American Blackjack who subdued the Maranao Resistance around Lake Lanao, Lt. John Pershing who become a general at the European Campaign during the Second World War, Aga Khan Museum, MSU Marawi City.
- 15 Convert to Islam, descendant of Bagonsalibu
- 16 See the *Smile of a Woman* by Linda Burton, but she did not mention the names of the sultan, his daughter and the Bagani leader of the Dumaan.
- 17 The author is privy to the 'kirim' (book of history) of the Conaung clan in Panoroganan, Iligan City
- 18 The author has a genealogical record of the ancestors and descendants of Orié Amay Soeng and Amay Paramata, including a history of their exploits.